

ПРЕДУЗЕТНИЧКИ СЕКТОР ЗЕМАЉА У ТРАНЗИЦИЈИ: ПРОДРУЧЈЕ УТИЦАЈА ГЛОБАЛНИХ ПРОМЕНА – ГЛОБАЛНЕ ЕКОНОМСКЕ РЕЦЕСИЈЕ 2008

ENTREPRENEURIAL SECTOR IN TRANSITION COUNTRIES: THE AREA OF INFLUENCE BY GLOBAL CHANGE - THE GLOBAL ECONOMIC RECESSION 2008

Проф. др Божидар Лековић, редовни професор

Департман за менаџмент, Економски факултет у Суботици
Универзитет у Новом Саду, Суботица, Република Србија
e-mail: bolesu@ef.uns.ac.rs

Др Слободан Марић, асистент

Департман за менаџмент, Економски факултет у Суботици
Универзитет у Новом Саду, Суботица, Република Србија
e-mail: marics@ef.uns.ac.rs

Абстракт: *Предузетнички контекст у основи карактерише динамизам, односно промене, где предузетници као носиоци предузетничких подухвата, због свих својих специфичности, испољавају високу апсорпциону моћ свих екстерних утицаја креирајући на тај начин нове пословне могућности. Тако промене пословног окружења, без обзира на интензитет и обим, генеришу пословне шансе и на тај начин представљају извор кокурентске предности у односу на велике пословне системе. Ове две појаве, мислећи на предузетништво и економску кризу, можемо посматрати у узрочно последичном односу, будући да многи економисти, међу којима је најупечатљивији Шумпетер, појаву кризних стања у привреди посматрају као последицу недостатка предузетничких активности а пре свега иновација. Док са друге стране, уважавајући све предности предузетничких подухвата у виду изразите флексибилности и адаптивности, занемарујући окружење у којем се испољавају, привредни услови у форми кризе оригиналан су пример повољног предузетничког амбијента. Посматрање кризних услова на овај начин последица је изразите предузетничке перцепције и услова окружења који омогућавају испољавање проактивног приступа, изразите иновативности и велике толеранције на ризик. Распољиви подаци посматраних појава, предузетничке активности, привредне*

коњуктуре у периоду 2007. – 2009. год., у смислу детектовања Глобалне економске рецесије 2008 и њеног утицаја на предузетнички сектор и активности носилаца предузетничког процеса и примена одабраних статистичких поступака, по принципу поновљених мерења, обликовали су основну проблемску оријентацију овога рада и формирали централно истраживачко питање. Полазне теоријске основе подручја истраживања, те детаљна анализа резултата истраживања омогућиће испитивање кретања предузетничких активности услед дејства Глобалне економске рецесије 2008. године као значајне глобалне промене која је темељно утицала на промену услова пословног окружења.

Издавање предузетничког сектора земаља у транзицијим, због специфичне улоге у процесу привредног реструктурирања, уважавајући присутне капацитете економског раста и реалну привредну потребу, има за циљ идентификовање свих специфичности у односу на остале привредне околности.

Кључне речи: *предузетништво, глобална, економска рецесија, промене, транзиција*

Abstract: *Entrepreneurial context is basically characterized by dynamism and change, where entrepreneurs as carriers of entrepreneurial ventures, for all its specificity, exhibit high*

absorption capacity of all external influences thus creating new business opportunities. Thus, changes in the business environment, regardless of the intensity and extent, generate business opportunities and thus represent a source of competitive advantages over large companies. These two phenomena, referring to entrepreneurship and economic crisis, we can observe the causality relationships, since many economists, including most memorable Schumpeter, the occurrence of crises in the economy seen as a consequence of the lack of entrepreneurial activities and above all, innovation. While on the other hand, taking into account all the benefits of entrepreneurial ventures in the form of extreme flexibility and adaptability, ignoring the environment in which to express, economic conditions in the form of a genuine crisis is an example of a favorable entrepreneurial environment. Observations of crisis conditions in this way is the result of outstanding entrepreneurial perceptions and environmental conditions that allow expression of a proactive approach, outstanding innovation and high tolerance for risk.

Available data observed phenomena, entrepreneurial activity, economic slump in the period of 2007th - 2009th year, in terms of detecting the global economic recession of 2008 and its impact on the entrepreneurial sector and the holders of the entrepreneurial process and the application of selected statistical procedures, the principle of repeated measurements, formed the basic problem-orientation of the paper to form the central research question. Theoretical background, areas of research and detailed analysis of the survey results will allow examination of the movement of entrepreneurial activity due to the effects of the global economic recession 2008th as a significant global shift that is fundamentally influenced by the change of business environment.

Separation of the entrepreneurial sector of transition countries, because of the specific role in the process of economic restructuring, taking into account the present capacity of economic growth and real economic need, aims to identify all the specifics in relation to other economic circumstances.

УВОД

Експанзија тржишта и глобализација није, како се очекивало, ишла упоредо са растом улоге великих предузећа. Новији подаци о малим предузећима показују битну и експанзивну улогу овог типа предузећа и у глобалној економији која се разликује по секторима у зависности од начина обезбеђивања

конкурентске предности. Битни догађаји за процес итерационализације пословања везани су за либерализацију и реформе централистичко планских економија у оквиру трећег таласа процеса интерационализације где значајну улогу и учешће имају мала предузећа, далеко више него до сада, подједнако са растућих и зрелих тржишта.

Специфичности актуелне кризе огледају се у узроцима настанка, интензитету деловања и ширења а исто тако и специфичним механизмима за њено превазилажење. Управо ове побројане специфичности Глобалне економске рецесије чине специфичну ситуацију њеног настанка, развоја и превазилажења која се огледа у нивоу интегрисаности националних економија (степен глобализације, регионалне интеграције – Европска Унија), нови глобални актери (уместо као до сада САД, Јапан, Европска Унија, долазе земље БРИК-а), ширење капиталистичких привредних околности и тржишта на бивше Социјалистичке земље (ткзв. транзиција) и сличне околности допринеле су да свака од предходно побројаних криза испољи своје специфичности у свакој појединој фази развоја. Последња криза недвосмислено је оставила свој печат на пословни амбијент и на развој предузетништва. Из претходно наведеног може се уочити изразит значај и улога предузетничке димензије у пословном окружењу глобалног карактера. Поменуте карактеристике окружења, мислећи на процес глобализације и развој предузетничког сектора у привредној структури, иницијално су се развијали истовремено и у бившим социјалистичким земљама.

Анализа у овом раду усмерена је на земље у транзицији, углавном Централне и Источне Европе, у односу на остале групе земаља класификоване према ВЕФ (World Economic Forum) које су доминантно сконцентрисане у оквиру групе земаља засноване на ефикасности. Ова класификација индиректно подразумева институционалне, демографске и културне различитости као резултат степена економског развоја.

Глобалне промене (рецесија), транзиција и предузетништво

Револуција транспорта и преноса информација средином XIX века је означила почетак мултинационалног такмичења и створила глобалну конкуренцију какву познајемо данас. Као разлог глобализације често се тражи у редукацији трошкова пословања и уклањање

пословних баријера. Према Axinn и Matthyssens (2002), развој скоро неограничене глобалне економије заснован је на расту технологије ниских трошкова, смањењу трговинских баријера и отварање до сад затворених тржишта. С обзиром да опстанак и напредак на глобалном тржишту захтева инфраструктуру, адекватан маркетиншки наступ на тржишту, многи сматрају да је ово могућност за велика предузећа и занемарују улогу и позицију свих других. Насупрот томе постоје мала предузећа која нису заштићена посебним мерама владине политике а која такође су присутна на глобалном тржишту.

Растућа глобализација креира ново и динамичније пословно окружење, док процес интернационализације пословања није намењен искључиво за велике, у великој мери учесници су и мала предузећа (Gjellerup, 2000). За глобалну економију од великог значаја је процес либерализације и приватизације који се одвијао у бившим централистичко-планским економијама чиме је унапређена међународна конкурентност услед раста предузећа као полседнице укључивања поменутих тржишта у глобалне оквире (Meeyer, 2001; Jansson, 2007a).

Међутим знатан број наведених анализа и дешавања, сугерише да велика тржишта у сталном развоју не само да представљају прилику за мала предузећа, него да динамичан сектор малих предузећа представља критичну, суштинску основу за раст и развој оваквих тржишта. Пре него ослабљен и рањив постојећи сектор који захтева субвенције, сектор малих предузећа не само да може напредовати, већ може постати неопходна компонента повећаног економског благостања. Многи истраживачи истичу растући значај бивших затворених тржишта у оквиру глобалне економије као главног узрока промена у постојећем мозаику интернационализације пословања (Axinn and Matthyssens, 2002; Ruzzier et al., 2006). Одређени број аутора заступа предходно становиште изузимајући Janssona (2007b) који посматра отварање растућих тржишта током последње декаде као главног покретача поменутог трећег таласа интернационализације пословања (Soderman et al., 2008). Први талас интернационализације покренут је индустријализацијом западних земаља. Други талас интернационализације покренут је након II Светског рата са експанзијом МНК из источне Азије. Један од могућих разлога предходно поменутих процеса јесте да пословне могућности доприносе високом економском расту у оквиру нових тржишта уз смањен ризик и отклоњене баријере на глобалном тржишту. Оно што је

веома битно, поменута тржишта омогућавају улазак на страна тржишта на већ познате, традиционалне начине (Child and Rodrigues, 2005; Meyer and Gelbuda, 2006; Salmi, 2000). Значај растућих тржишта огледа се у наводима Peng i Meyer (2011), где њихово учешће у свету износи око 84% светске популације, 26% од светског ГДП и веома битно, растућа тржишта уопште имају веома високу стопу економског раста. Исто тако, растућа тржишта представљају магнет за инвестиције предузећа обезбеђујући велике могућности раста у будућем периоду (Cavusgil et al., 2002). Међутим, баријере још увек постоје (Meyer, 2001), у смислу драстичних разлика у тржишном контексту у поређењу са зрелим тржиштима (Ghauri and Holstius, 1996).

Генерални тренд који је подстакао међународне активности малих предузећа везан је за процес глобализације, што је имало далеко већи утицај на мала предузећа у односу на велика без обзира на њихово значајно интернационално искуство (UNCTAD, 2011; Gjellerup, 2000). Учесће малих предузећа у извозу за ЕУ-27 у 2009. години било је 25% (European Commission, 2010b). У Источној Азији више од 30% мала предузећа су допринела извозу у 2002. год. (Harvie and Lee, 2005). На основу предходно наведених података можемо рећи да постоји солидна евиденција да су мала предузећа директни учесници у међународном пословању са тенденцијом пораста. Мала предузећа су препознала утицај и изазов процеса глобализације и новог пословног окружења и то далеко боље него велика предузећа иако имају међународно искуство (Cavusgil et al., 2002; Eriksson et al., 2000; Gjellerup, 2000; Meyer and Gelbuda, 2006).

Економска рецесија чији се почетак везује за 2008. годину са предзнаком глобална (промена) у потпуности је у правом смислу назива оправдана. Феноменолошки приступ посматрања досадашњих кризних периода покушаће наћи логично место и улогу последњој у низу, кризи познатој под називом Глобална економска рецесија (2008). Оно што свакако обесхрабрује или тачније речено, много више, изненађује јесу изјаве и велики оптимизам савремених економиста када су у питању циклична привредна кретања. Третирање економске депресије као проблем прошлости који је решен, да једино што остаје макроекономској теорији јесте усредсређеност на дугорочни економски раст, уместо прихватање кризних периода као закономерних друштвених феномена, јесте нешто што свакако скреће пажњу стручне јавности. И поред Велике економске депресије (1929 –

1930), за коју се сматра да је беспотребна економска трагедија као последица скрштених руку Херберга Хувера⁸⁰ и приступа тржишног чишћења биланса и „финансијске трулежи“, јер се данас велики број економиста слаже да је она била последица пада ефективне потражње те да се могла преважићи директним финансијским интервенцијама система Федералних резерви. Затим криза у облику стагфлације седамдесетих година довела је до смене Кејнзовог модела државног интервенционизма и на сцену довела тржиште као свемоћну невидљиву руку регулације економских кретања у виду неолиберализма. И поред свега, деведесетих година криза значајних размера азијске групе земаља на челу са Јапаном осмелила је неке попут Роберта Лукаса професора Чикашког универзитета и добитника Нобелове награде за економију 1995. године, да на годишњем сусрету Америчког удружења економиста 2003. године са великим оптимизмом изнесе став да је проблем превенције депресије решен те да је једино неопходно усредсредити се на теме дугорочног економског раста (Krugman, 2010). Да би само после неколико година уследила криза највећих размера икада забележена до сада чији се почетак везује за 2008. годину а као узрок приписује слом финансијског тржишта САД-а. Глобална економска рецесија погодила је финансијско тржиште САД и веома брзо се проширила на високо развијене капиталистичке земље, као последица високог степена интеграције финансијског и економског система да би се криза даље ширила на остале земље света такође у зависности од степена финансијске и економске повезаности. Њено ефектуирање очигледно по негативним стопама привредног раста остварено је већ у 2009. Години. Овако муњевита дисперзија кризних ефеката представља негативну страну медаље процеса глобализације и међусобне условљености и повезаности националних економија у светски економски систем. Једна од главних специфичности ове кризе јесте велика укљученост државе у решавању последица кризе у смислу повратка на сцену државног интервенционизма и стављање ван строја неолибералне макроекономске парадигме која је до тада у последњој деценији издизана до пиједестала у виду модела макроекономске политике савремене капиталистичке привреде. Све предузете мере, углавном државне интервенције, ради заустављања кризних удара и уклањања негативних ефеката настале кризе нису дале очекиване резултате о чему сведоче

актуелни проблеми у оквиру светских економских процеса и током текуће 2012. године. Детерминанте окружења у рецесионим условима кретале су се у правцу финансијског задуживања влада земаља захваћених кризом, раста цене задуживања услед повећаног ризика, раста буџетског дефицита услед самњења фискалних прихода и пада привредне активности, криза ликвидности реалног сектора, раст незапослености, значајне осцилације валутних курсева те разна шпекулативна кретања на финансијским тржиштима била су довољан разлог за покретање дубоких промена у оквиру постојећих привредних кретања. Све ове негативне одреднице рецесије у навећој мери угрожавају далеко више оне мале и то из следећих разлога:

- смњивање броја запослених као мера је немогућа, јер су већ мали;
- низак степен диверзификованости у погледу пословних активности;
- слабија финансијска структура (ниво капитализације);
- нижи или недовољан кредитни рејтинг;
- велика кредитна зависност;
- мање могућности финансирања;
- кризу ликвидности, велике залихе далеко теже подносе,
- у глобалним токовима највише угрожени од стране великих (OECD, 2009).

Ова криза свакако је допринела затварању многих малих предузећа и неуспеху многобројних постојећих предузетничких подухвата, смањивању обима посла, профита и повећању незапослености али услови на тржишту рада постају главна детерминанта предузетништва, већа стопа незапослености, као један од индикатора предузетништва, подстицала је креирање нових радних места кроз процес самозапошљавања и отпочињање нових пословних подухвата (Fairlie, 2011). Према Vosma и Levies земље нижег степена развијености као што су земље привредне активности засноване на експлоатацији природних ресурса (Factor-driven Economies) карактерише доминантан пољопривредни сектор, који обезбеђује егзистенцију већини становништва, почетна фаза индустријализације и експлоатација природних ресурса. Велика незапосленост и низак животни стандард утиче на то да становништво опстанак обезбеђује кроз предузетничке активности и самозапошљавање. У земљама које су класификоване као економије засноване на ефикасности (Efficiency-driven Economies) карактерише јак индустријски сектор и повећање продуктивности кроз економију

⁸⁰ Председник САД у периоду 1929-1933

обима. Кроз значајну институционалну подршку долази до формирања МСП сектора доминантно производног. У зрелим тржишним економијама које су класификоване као економије засноване на иновацијама (Innovation-driven economies) долази до ширења услужног сектора, као фаза у развоју доминира истраживање, развој и активности засноване на знању што доприноси да предузетници користе предности продуктивности засноване на иновацијама.

Транзиционе земље које су сконцентрисане у групи земаља засноване на ефикасности, биле су карактеристичне по дубокој рецесији која је генерисала бројне баријере једног не дефинисаног друштвено-економског окружења за развој предузетништва, главног задатка у процесу транзиције. Већина баријера за раст и развој МСП представља датост окружења (Doern, 2009) и тиче се кризе институција, не дефинисаног политичког, правног и финансисјског оквира у коме егзистира поменути сектор. Будући да овај сектор игра виталну улогу у процесу транзиције (Wells at al., 2003), обезбеђује излаз из рецесије (Kontorovich, 1999), као покретач раста генерално јача економију креирањем нових радних места и иновација свака препрека на путу у виду поменутих баријера оставља ненадокнадиве последице. За креирање повољног привредног окружења одговорна је држава и то на свим нивоима (Smallbone, 2010) која је дужна да обезбеди одговарајући институционални, правни и културни оквир будући да је екстерно окружење један од битних услова за развој предузетништва како у земљама у транзицији тако и у земљама развијене тржишне привреде (Smallbone and Welter, 2001). Добро развијен предузетнички сектор обезбеђује све бенефите једној економији као и у зрелим тржишним економијама (Aidis, 2005) што значи да нема разлике између улоге предузетништва и карактеристика МСП у односу на ниво економског развоја (Smallbone and Welter, 2001). Веза између предузетништва и економског развоја подржана је у развијеним земљама као што је то САД, још у другој половини 20. века (Birch, 1987). На бази претходне анализе и изнених ставова може се увидети да је улога и карактеристике предузетничких активности у свим фазама економског развоја идентична али различита врста и фаза предузетничких активности може имати различит интензитет утицаја на економски раст у зависности од привредног амбијента (Sternberg and Wennekers, 2005).

Повезаност предузетништва и привредних кретања постала је експлицитна на шта указују присутни резултати бројних студија и истраживања попут ГЕМ пројекта. Традиционална анализа привредног раста није обезбеђивала запажено место и улогу предузетницима, предузетништву и предузетничком процесу у његовом креирању (Bosma and Levie, 2009). Привредни раст и развој углавном су објашњавани великим бројем фактора, како економских тако и не економских (Bleaney and Nishiyama, 2002), без директне повезаности са предузетништвом. Посматрано кроз историју, највећи допринос у развоју теорије о предузетништву и његовој улози приписује се аустријском економисти Ј. Шумпетеру (1934) по коме је предузетништво покретач свих економских промена које ремети постојеће стање и доводи до креативне деструкције. Евидентно је да многи економисти истичу велики значај предузетништва када је у питању привредни раст, поготово у кризним ситуацијама и то како код развијених земаља тако и код земаља у развоју али и као средство за решење развојних проблема земаља у транзицији (Giamartino, 1991). Сектор малих и средњих предузећа и предузетништва се наводи као најефикаснији инструмент за трансформацију бивших социјалистичких земаља од централистичко планских ка тржишним економијама (Smallbone & Welter, 2001) међутим ни високо развијене земље се не одричу ове развојне полуге чак формално се опредељујући у стратешким документима. Тако је Европска Унија поставивши циљ који се зове најконкурентнија економија до 2010. године као једну од стратегија одабрала сектор МСП. Све ове смернице у развоју Европска Унија (EU) је дефинисала Европском повељом за мала предузећа (Усвојена на Европском савету у Феири, Португал, 19-20 Јун 2000.), коју је иницирала Европска комисија, и Декларацијом (Потписана у Марибору, Словенија, 23. Април 2003.) о политици која обавезује све земље кандидате за приступање ЕУ да помогну остваривање циљева Европске Уније (УНЕЦЕ, 2000-2001).

Веза између предузетништва и економског развоја подржана је у развијеним земљама као што је то у САД, још у другој половини 20. века (Birch, 1987). МСПП играју значајну улогу у свим економијама и кључни су генератори запошљавања и прихода, као и креатори иновација и раста. У ОЕЦД области, мала и средња предузећа запошљавају више од половине радне снаге у приватном сектору. У Европској унији, они чине преко 99 одсто свих предузећа. Осим тога, 91% од ових предузећа

су микро-предузећа са мање од 10 радника. С обзиром на њихов значај у свим привредама, они су од суштинског значаја и за економски опоравак (OECD, 2009). Несумњиво је да су главну улогу у развоју развијених земаља одиграла велика предузећа међутим са појавом кризних ситуација 70-тих година (кризе 73/74 и 78/79) показале су своју слабост и не могућност прилагођавања новонасталим ситуацијама. Развијене земље су свој спас пронашле управо у малим пословним капацитетима који су у таквим ситуацијама врло успешно амортизовали кризне ударе, захваљујући великој флексибилности и иновативности мала предузећа су се брже и боље прилагођавала новонасталим ситуацијама у привреди. На бази претходне анализе изложених ставова може се увидети да је улога и карактеристике предузетничких активности у свим фазама економског развоја идентична али различити облици предузетништва и структура предузетничких активности различити су у зависности од достигнутог степена развијености једне економије (Sternberg and Wennekers, 2005).

Подаци и методологија

Предмет анализе је обим и структура предузетничких активности у рецесионим условима доминантно транзиционих земаља током посматраних периода. Анализираће се обим предузетничких активности по појединим фазама предузетничког процеса који је дефинисан ГЕМ методологијом. Свака од ових фаза одсликава различите баријере у развоју предузетништва и различите мотиве предузетничког понашања (Reynolds, et al., 2005).

Разматраће ће обухватити укупну предузетничку активност земље дефинисане као Overall Entrepreneurial Activity (OEA anybus), затим фазу предузетничког процеса дефинисану као Total Early Stage Entrepreneurial Activity познатија као TEA rate која укључује nascent entrepreneurs и owners-managers of established small business - up to 3.5 years и фазу предузетничког процеса која се односи на owners-managers of established small business more than 3.5 years (estbbu). Наведене посматране променљиве са стопом привредног раста/пада (Δ GDP percent change) су обележја или варијабле која заједно чине простор истраживања у овом раду. Као извор података за обележје Δ GDP percent change је International Monetary Fund, World Economic Outlook Database, October 2010. Критеријум избора земаља у узорак је био доступност података за сваку земљу по одабраним варијаблама,

односно земље учеснице ГЕМ пројекта у 2007., 2008. и 2009. години.

Ови индикатори резултат су метонологије и истраживања ГЕМ пројекта који се у Србији успешно имплементирао 2007., 2008. и 2009. године од стране ГЕМ националног тима, Економског факултета у Суботици. Сви индикатори дефинисани су као проценат одрасле популације (18 – 64 years old) који су инволвиран у одређену фазу предузетничког процеса или активности која се истражује.

Као што је већ у уводном излагању предочено, кључни проблем, као и целокупна проблемска оријентација овог истраживања, везује се за анализу обима и структуре предузетничких активности кроз фазе предузетничког процеса као подручје утицаја глобалних процена – Глобалне економске рецесије током посматраних периода. Посматрање и анализа предузетничког сектора као подручје утицаја током дефинисаних периода врши се у циљу идентификовања одређене динамике промена као евентуалне последице.

На основу овако дефинисаног концептуалног оквира поставља се следећа истраживачка претпоставка:

X1: Постоји статистички значајна разлика између дефинисаних временских периода у односу на одабране варијабле посматрања активности предузетничког сектора и привредних кретања изражених кроз стопу привредног раста/пада.

Простор истраживања омеђен дефинисаним варијаблама и временском димензијом уважавајући број случајева у узорку има непараметарска својства што упућује на примену Фридмановог теста као непараметарске алтернативе за поновљена мерења над истим узорком током три и више дефинисаних периода посматрања. Одабраном статистичком методом настоји се удовољити постављеним циљевима истраживања и проверити оправданост истраживачке претпоставке.

Анализа резултата и дискусија

Подручје анализе у оквиру овог рада сконцентрисано је на утицај промена у пословном амбијенту изазваних присуством Глобалне економске рецесије, на активности предузетничког сектора у доминантно транзиционим земљама. Промене се настоје идентификовати праћењем одабраних варијабли посматраних појава предузетничке активности и стопе раста/пада ГДП током 2007., 2008. и 2009. године. Будући да се 2008.

година везује за појаву рецесије веома значајни периоди за поређење су 2007. и 2009. година како би се утврдио интензитет и смер промене посматраних појава.

Анализа се врши по свим варијаблама појединачно током одабрана три периода помоћу Фридмановог теста и добијени резултати су следећи.

Анализом варијабле % промена ГДП настоји се утврдити присуство економске рецесије као глобалне промене и њеног утицаја на пословно окружење одабране групе земаља, доминантно транзиционих.

Табела 1а. Ranks

	Mean Rank
Real gdp growth, annual % change (at constant prices): 2007	2,50
Real gdp growth, annual % change (at constant prices): 2008	2,50
Real gdp growth, annual % change (at constant prices): 2009	1,00

Извор: калкулација аутора

Резултати Фридмановог теста показују да постоји статистички значајна разлика између посматраних периода по % промени ГДП $\chi^2 (2, n = 10) = 15,000, p < .005$. Из табеле 1а, прегледом медијана може се видети да је промена привредне активности била позитивна на нивоу 2.5% током 2007. и 2008. год. док је 2009. износила просечно 1% за посматрану групу земаља, што се констатује као утицај глобалне економске рецесије.

Табела 1б. Test Statistics^a

N	10
Chi-Square	15,000
df	2
Asymp. Sig.	,001

a. Friedman Test

Извор: калкулација аутора

Констатовање статистички значајне разлике по питању промене обима привредне активности говори о присутном утицају посматране глобалне промене на привредно окружење и активности посматраних земаља.

Оно што је централно питање овога рада, јесте да ли је утицај идентификоване глобалне промене у виду пада привредне активности утицао на предузетнички сектор и обим

активности у оквиру овог сегмента привредне структуре. У провом кораку анализе основне појаве, посматрана је укупна предузетничка активност преко показатеља *anybus*, чији су резултати видљиви у табелама број 2.

Табела 2а. Ranks

	Mean Rank
% 18-64 pop [7/07] Entrepr active: either nascent(SU) baby (BB) or established (EB)	1,70
% 18-64 pop [7/08] Entrepr active: either nascent(SU) baby (BB) or established (EB)	2,50
% 18-64 pop [7/09] Entrepr active: either nascent(SU) baby (BB) or established (EB)	1,80

Извор: калкулација аутора

Резултати Фридмановог теста показују да не постоји статистички значајна разлика између посматраних периода по обиму укупне предузетничке активности $\chi^2 (2, n = 10) = 3,800, p > .005$. Из табеле 2а, прегледом медијана може се видети да је укупна предузетничка активност у посматраним земљама у 2008. порасла, да би у 2009. години значајно пала али не испод нивоа забележеног 2007. Можемо констатовати да укупна предузетничка активност нема статистички значајне осцилације током посматраних периода.

Табела 2б. Test Statistics^a

N	10
Chi-Square	3,800
df	2
Asymp. Sig.	,150

a. Friedman Test

Извор: калкулација аутора

Наредни кораци у анализи упућују нас на поједине сегменте као фазе предузетничког процеса будући да постоје квалитативне разлике у погледу неопходних услова под којима се одвијају. У табелама број 3 представљени су резултати анализе предузетничких активности до 3.5 година пословања као фазе предузетничког процеса.

Резултати Фридмановог теста показују да не постоји статистички значајна разлика између посматраних периода по обиму предузетничке активности предузетника до 3.5 година пословања, $\chi^2 (2, n = 10) = 1,400, p > .005$. Из

табеле 3а, прегледом медијана може се видети да је обим предузетничке активности предузетника до 3.5 година пословања у посматраним земљама опадао али без статистичке значајности.

Табела 3а. Ranks

	Mean Rank
% 18-64 pop [7/07] TEA involvement: setting up firm or owner of young firm (SU or BB)	2,30
% 18-64 pop [7/08] TEA involvement: setting up firm or owner of young firm (SU or BB)	1,90
% 18-64 pop [7/09] TEA involvement: setting up firm or owner of young firm (SU or BB)	1,80

Извор: калкулација аутора

Можемо констатовати да обим предузетничке активности предузетника до 3.5 година пословања нема статистички значајне осцилације током посматраних периода а као последица утицаја идентификоване глобалне промене.

Табела 3б. Test Statistics^a

N	10
Chi-Square	1,400
df	2
Asymp. Sig.	,497

a. Friedman Test

Извор: калкулација аутора

Идентични резултати добијени су и анализом предузетничке активности у процесу настајања као фазе предузетничког процеса из чега следи исти закључак.

Табела 4а. Ranks

	Mean Rank
% 18-64 pop [7/07] START-UP/NASCENT (SU): active past year, (part) owner, no wages yet	2,20
% 18-64 pop [7/08] START-UP/NASCENT (SU): active past year, (part) owner, no wages yet	2,00
% 18-64 pop [7/09] START-UP/NASCENT (SU): active past year, (part) owner, no wages yet	1,80

Извор: калкулација аутора

Можемо констатовати да обим предузетничке активности у настајању нема статистички значајне осцилације током посматраних периода а као последица утицаја идентификоване глобалне промене.

Табела 4б. Test Statistics^a

N	10
Chi-Square	,800
df	2
Asymp. Sig.	,670

a. Friedman Test

Извор: калкулација аутора

Веома идикувативна варијабла која је одабрана као предмет анализе на нивоу дела предузетничког процеса у виду ТЕА индекса као укупне ране фазе предузетничке активности није показала осцилације што је видљиво из резултата представљених у табелама број 5.

Табела 5а. Ranks

	Mean Rank
% 18-64 pop [7/07] BABY BUS OWNER (BB): owns-manages business with income<3.5 years	1,80
% 18-64 pop [7/08] BABY BUS OWNER (BB): owns-manages business with income<3.5 years	2,20
% 18-64 pop [7/09] BABY BUS OWNER (BB): owns-manages business with income<3.5 years	2,00

Извор: калкулација аутора

Резултати Фридмановог теста показују да не постоји статистички значајна разлика између посматраних периода по обиму предузетничке активности у оквиру ране фазе предузетничког процеса мереног ТЕА индексом, $\chi^2(2, n = 10) = 0,800, p > .005$.

Табела 5б. Test Statistics^a

N	10
Chi-Square	,800
df	2
Asymp. Sig.	,670

a. Friedman Test

Извор: калкулација аутора

Из табеле 3а, прегледом медијана може се видети да је обим предузетничке активности мерен ТЕА индексом имао у 2008. години раст у односу на претходну годину а у 2009. пад који није испод нивоа 2007.

На крају можемо констатовати да Глобална економска рецесија иако идентификована као глобална промена која се значајно разликовала по утицају током посматраног периода, у групи земаља са доминантно транзиционим предзнаком, активност предузетничког сектора није значајно измењена.

Закључак

Предузетничко понашање и активности, у данашњим привредним околностима на глобалном нивоу, идентификовано је као значајан потенцијал и вредан ресурс у креирању привредног раста, развоја и укупног друштвеног просперитета.

Издвојена група транзиционих земаља се значајно разликује, има своје специфичности те значајан ниво хомогености по питању обима и структуре предузетничких активности и привредног раста сходно достигнутом нивоу привредног развоја, али овог пута није показала резултате који су у оквиру предузетничког сектора били резултат утицаја глобалних промена. Ово се може објаснити чињеницом да интензитет идентификоване глобалне појаве није био довољан да бих изменио околности у предузетничком сектору транзиционих земаља и утицао на значајне промене у обиму предузетничких активности. Овим резултатима и закључком констатујемо да је постаљена истраживачка претпоставка делимично задовољена.

Тако достигнути ниво економског развоја мерен GDP per capita представља један веома комплексан, јак и поуздан индикатор друштвено-економског потенцијала једне земље у погледу способности креирања раста и развоја као што је и дефинисано методологијом World Economic Forum and Global Competition Index. Будући да је и предузетништво друштвено-економски феномен постаје непосредна последица претходне категорије.

Велика незапосленост и низак животни стандард утиче на то да становништво опстанак обезбеђује кроз предузетничке активности и самозапошљавање. У земљама које су класификоване као Efficiency-driven Economies карактерише јак индустријски сектор и повећање продуктивности кроз економију обима. Кроз значајну институционалну подршку долази до формирања МСПП сектора доминантно производног.

У земљама нижег степена развијености позитиван тренд стопе раста незапослености и отежаних пословних прилика у рецесионим условима не прати стварни тренд раста предузетништва али је предузетништво у почетним фазама предузетничког циклуса и даље на високом нивоу када су у питању земље нижег степена развоја.

Рецесиона фаза привредног циклуса на предузетништво утиче у зависности од достигнутог степена привредног развоја. Генерално се може истаћи да је ниво предузетништва опао у већини земаља а главни узрок су отежане привредне околности које са собом носи криза.

Транзиционо пословно окружење бивших социјалистичких земаља и поред бројних ограничења и недостатака представљених у првом делу рада није лимитирајући фактор предузетничких активности и привредног раста будући да посматрани деривати у потпуности одговарају достигнутом нивоу економског развоја без обзира на друштвено-економске специфичности окружења.

Литература

- [1] Aidis, R. (2005), "Institutional Barriers to Small- and Medium-Sized Enterprise Operations in Transition Countries", *Small Business Economics* 25, 305-318;
- [2] Axinn, C. N., & Matthyssens, P. (2002). Limits of internationalization theories in an unlimited world. *International marketing review*, 19(5), 436-449;
- [3] Birch, D. (1987), "Job Creation in America", New York, Free Press;
- [4] Bleaney, M. and A. Nishiyama, 2002, 'Explaining Growth: A Contest Between Models', *Journal of Economic Growth* 7, 43-56;
- [5] Cavusgil, S. T., Ghauri, P. N., & Agarwal, M. R. (2002). *Doing business in emerging markets: Entry and negotiation strategies*. Sage;
- [6] Child, J., & Rodrigues, S. B. (2005). The Internationalization of Chinese Firms: A Case for Theoretical Extension?[1]. *Management and organization review*, 1(3), 381-410;
- [7] Doren, R., (2009), "Investigating Barriers to SME Growth and Development in Transition Environments: A Critique and Suggestions for Developing the Methodology", *International Small Business Journal* 27, 275-305;

- [8] Ekonomska komisija UN za Evropu (UNECE), «Mala i srednja preduzeća u zemljama u tranziciji», dvogodišni pregled za period 2000-2001., str. 11;
- [9] Eriksson, K., Majkgård, A., & Sharma, D. D. (2000). Path dependence and knowledge development in the internationalization process. *MIR: Management International Review*, 307-328;
- [10] European Commission (2010). Internationalization of European SMEs. Final Report, European Union, Entrepreneurship Unit, Brussels;
- [11] Fairlie, R., W., (2011), Entrepreneurship, Economic Conditions and Great Recession, University of California, Santa Cruz;
- [12] Ghauri, P. N., & Holstius, K. (1996). The role of matching in the foreign market entry process in the Baltic States. *European Journal of Marketing*, 30(2), 75-88;
- [13] Giamartino, G., 1991, "Will small business be the answer for developing economies?", *Journal of Small Business Management*, 91-94;
- [14] Gjellerup, P. (2000). SME support services in the face of globalisation, concerted action seminar, Opening address. In *Conference Proceedings, Danish Agency for Trade and Industry, Copenhagen* (pp. 16-28);
- [15] Harvie, C., & Lee, B. C. (Eds.). (2005). Sustaining growth and performance in East Asia: The role of small and medium sized enterprises (Vol. 3). Edward Elgar Publishing;
- [16] Jansson, H. (2007). *International business marketing in emerging country markets: the third wave of internationalization of firms*. Edward Elgar Publishing;
- [17] Kontorovich, V. (1999), "Has new business creation in Russia come to halt?", *Journal of Business Venturing* 14, 451-460;
- [18] Meyer, K. E. (2001). Institutions, transaction costs, and entry mode choice in Eastern Europe. *Journal of international business studies*, 32(2), 357-367;
- [19] Meyer, K. E., & Gelbuda, M. (2006). Process perspectives in international business research in CEE. *Management International Review*, 46(2), 143-164;
- [20] Niels B., Jonathan L., (2009) "Global Entrepreneurship Monitor – 2009 Global Report", Babson College, Boston, USA, Universidad del Desarrollo, Santiago, Chile, Reykjavik University, Háskólinn Reykjavík, Iceland and London Business School, London UK;
- [21] OECD Centre for Entrepreneurship, SMEs and Local Development, "The Impact of the Global Crisis on SME and Entrepreneurship Financing and Policy Responses";
- [22] Organization for Economic Co-operation and Development[OECD], (1995), Globalization of Economic Activities and New and Small Firms in Expanding Markets 83 the Development of SMEs: Synthesis Report. Paris, France: DSTI/IND/PME (95)3;
- [23] Peng, M. W., & Meyer, K. (2011). *International business*. London: Cengage Learning;
- [24] Ruzzier, M., Hisrich, R. D., & Antoncic, B. (2006). SME internationalization research: past, present, and future. *Journal of small business and enterprise development*, 13(4), 476-497;
- [25] Salmi, A. (2000). Entry into turbulent business networks-The case of a Western company on the Estonian market. *European Journal of Marketing*, 34(11/12), 1374-1390;
- [26] Schumpeter, J.A. (1934). *The Theory of Economic Development*. Cambridge, MA: Harvard University Press;
- [27] Smallbone, D. and F. Welter, 2001, "The Role of Government in SMEs Development in Transition Economies", *International Small Business Journal* 19, 63-77;
- [28] Smallbone, D. and F. Welter, 2001, "The Role of Government in SMEs Development in Transition Economies", *International Small Business Journal* 19, 63-77;
- [29] Smallbone, D., F. Welter, A., Voytovich, I. Egorov, (2010) "Government and entrepreneurship in transition economies: the case of small firms in business services in Ukraine", *The Service Industries Journal* 5, 655-670;
- [30] Söderman, S., Jakobsson, A., & Soler, L. (2008). A quest for repositioning: The emerging internationalization of Chinese companies. *Asian Business & Management*, 7(1), 115-142;
- [31] Sternberg, R. and A.R.M. Wennekers (2005). "The Determinants and Effects of New Business Creation Using Global Entrepreneurship Monitor Data," *Small Business Economics*, 24(3), 193-203;
- [32] UNCATD (2011). *Global Investment Trend, World Investment Report*;
- [33] Wells, B., Pfantz, T., Bryne, J. L. (2003), "Russian Women Business Owners: Evidence of Entrepreneurship in a Transitional Economy, *Journal of Development Entrepreneurship* 8, 59